

Експертні оцінки в юридичному прогнозуванні

**Андріюк В. В.,
старший викладач кафедри теорії та історії
держави і права Прикарпатського
національного університету ім. Василя
Стефаника (м. Івано-Франківськ)**

З огляду на складність і досить часто суто якісний характер ознак об'єкта юридичного прогнозування, обмеженість або взагалі неможливість застосування математичних методів, а також при необхідності виявити перспективні проблеми, оцінити ступінь складності та актуальності останніх, визначити найбільш важливі фактори і взаємозв'язки, сформулювати систему цілей і відшукати оптимальні варіанти вирішення проблем, зростає роль експертних оцінок. Крім того, як відзначає В. В. Косолапов, експертні оцінки широко використовуються для розробки наддовгострокових прогнозів і є незамінними при супердовгостроковому і невизначено-далекому прогнозуванні (див.: [1, с. 127]), що цілком природно, адже екстраполяція та моделювання досить часто виявляються непридатними при такому істотному збільшенні інтервалу прогнозування.

Доцільність використання експертних оцінок в юридичному прогнозуванні неодноразово висловлювалась вченими-юристами. Так, Г. А. Аванесов стверджує, що використання експертних оцінок в кримінологічному прогнозуванні на практиці виявилось доцільним та корисним [2, с.204-205]. В. М. Сирих веде мову про те, що „неприспособленість математичного апарату для побудови правових моделей і складання прогнозів поки що компенсується методом експертних оцінок”, а також вказує на надійність компетентних оцінок спеціалістів при прогнозуванні ефективності конкретних норм права, стану законності, спрямованості правової свідомості населення, його політичної і правової активності, з інших актуальних проблем загальної теорії права (див.: [3, с. 433]). При цьому не слід забувати і те, що внаслідок недотримання правил

організації і проведення експертних оцінок юридичні прогнози, які базуються на їх використанні, як зауважує М. І. Козюбра, не завжди характеризуються високим ступенем достовірності [4, с. 63]. Цілком очевидним є також і те, що такі способи прогнозування як екстраполяція і моделювання, доповнені експертними оцінками та наповнені різноплановими конкретними методами і прийомами, в тому числі й спеціальнонауковими, можуть становити більш-менш надійну основу для одержання юридичних прогнозів.

Експертні оцінки (експертиза) в юридичній прогностиці виступають окремим способом прогнозування, що базується на використанні висновків висококваліфікованих спеціалістів (як теоретиків, так і практиків) – експертів. Експертом, з точки зору прогностики, визнають спеціаліста в даній галузі, який розробляє оцінки та гіпотези альтернатив і можливих шляхів вирішення існуючих чи назріваючих протиріч і керується ними в своїй діяльності (див.: [5, с. 118]), особу, що володіє спеціальними знаннями і досвідом в галузі, до якої відноситься об'єкт експертизи [6, с. 146]. Експертні оцінки базуються, в першу чергу, на інтуїції, уяві та багатому досвіді експерта. Тому, їх часто відносять до категорії інтуїтивних (див., наприклад, [7, с. 161-164], [8, с. 179-197]) або інтуїтивно-логічних методів (див.: [9, с. 44]). Заради справедливості варто відзначити, що досить часто експертні оцінки будуються на простій некритичній екстраполяції, хаотичних уривках раціонального, теоретичного мислення, повторенні інших прогнозів, сформованих в суспільстві чи певній соціальній групі стереотипах мислення, псевдонаукових положеннях, різного роду помилкових, хибних судженнях. Цілком природно, що такі експертні висновки можуть виявитись не тільки обмежено корисними чи некорисними, але й навіть шкідливими. Проте, практика довела, що якщо експертне дослідження майбутнього покласти на наукову основу, розробивши раціональні методи, методики, техніки його проведення, то в результаті можна одержати цілком обґрунтований, достовірний і надійний прогностичний висновок.

Можливість застосування експертних оцінок в процесі прогностичного дослідження об'єктів державно-правової сфери дійсності ґрунтується на припущенні, що експерт (як правило, провідний спеціаліст в певній галузі діяльності, в тому числі і пізнавальної) володіє необхідним і достатнім рівнем знань, практичної мудрості, проникливості, уяви, інтуїції, вмінням вчасно виявити перспективну проблему (чи проблемний спектр) і достовірно оцінити її важливість та значення, а також відшукати оптимальні шляхи, засоби і способи вирішення цієї проблеми.

Методично значимим є поділ експертних оцінок на індивідуальні та колективні, оскільки від цього залежить процедура і результати роботи експертів. При індивідуальному експертному дослідженні прогноз розробляється спеціалістом незалежно від інших фахівців, а при колективному – шляхом обміну думок між спеціалістами певного фаху чи сумуванням за спеціальною методикою незалежних оцінок експертів. В зв'язку з недоліками індивідуальних експертних оцінок (суб'єктивність, недостатність використання наукових зв'язків, обмеженість можливостей розробки загальних стратегій, неповнота наявної в розпорядженні індивідуального експерта інформації, численні помилкові висновки індивідуальних експертів тощо), про що неодноразово вказувалось в прогностичній літературі (див., наприклад, [10, с. 70], [11, с. 60], [12, с. 105], [13, с. 135-136]), помітно зросла роль колективних експертних оцінок (особливо в другій половині ХХ ст.). Проте, не зважаючи на обмеженість можливостей окремого експерта, сам процес генерування якісно нових ідей практично завжди здійснюється індивідом. Тому, цілком очевидно, що теоретично та практично доцільним є комплексне застосування індивідуальних та колективних експертних оцінок в юридичному прогнозуванні.

В прогностичній літературі (наприклад, такі автори як І. В. Бестужев-Лада, В. Е. Шляпентох, В. Я. Матвієнко) найчастіше виділяються такі три методологічні проблеми експертизи: 1) підбір експертів; 2) процедура їх

роботи та її оптимізація; 3) обробка висловлених експертами думок (див.: [11, с. 61], [6, с. 145], [13, с. 136]). При цьому не менш важливою проблемою є підбір компетентних і неупереджених прогнозистів (організаторів експертного дослідження), які б і займались підбором експертів, формуванням експертних груп (при колективних експертних оцінках), розробкою програми експертного дослідження (в тому числі і складанням анкет), організацією роботи експертів, а також обробкою висловлених думок з метою одержання надійного прогнозу. Крім того, звичайно, при проведенні експертного прогностичного дослідження об'єктів державно-правової сфери дійсності досить часто доцільно залучати необхідних спеціалістів з інших галузей знань. Так, очевидно, бажаною є участь психолога, який надавав би необхідні рекомендації щодо формування експертних груп та організації їх роботи, складав би свого роду „психологічний портрет” кожного з експертів на основі аналізу їх думок і поведінки, а також брав би участь в аналізі думок спеціалістів, виходячи з їх психологічних характеристик. Не зайвою, мабуть, була б і участь під час експертного прогностичного дослідження об'єктів державно-правової дійсності математиків, соціологів, які б допомагали в організації опитування експертів та обробці одержаної інформації, а також інших необхідних спеціалістів.

Підбір експертів є досить відповідальним завданням організації експертних досліджень, адже від цього залежить якість прогностичних висновків. В літературі з прогностики висловлюється цілий ряд найрізноманітніших вимог, яким повинен відповідати експерт (див., наприклад, [6, с. 146-159], [5, с. 118], [11, с. 61-63], [13, с. 136-138]). Проте, як цілком вірно зазначає В. Е. Шляпентох, критерії відбору експертів із числа спеціалістів у відповідній галузі знань чи діяльності стосуються ступеня компетентності експерта та його моральних якостей [6, с. 149]. Стосовно останнього цікаво, що деякі автори виступають проти розширеного тлумачення компетентності експерта (яка, окрім кваліфікації експерта в спеціальній галузі знань, включає рівень загальної теоретичної підготовки,

широту світогляду, ерудицію, гостроту мислення експерта тощо), оскільки воно не має тісного зв'язку з певним конкретним предметом дослідження і дозволяє стверджувати про раціональність експерта загалом, а не про його компетентність (як деяку сукупність знань у вузькій галузі) [14, с. 94]. Звичайно, цілком зрозуміло, що організатори дослідження, в першу чергу, надають перевагу висококваліфікованим спеціалістам, які володіють максимально високим рівнем знань і значним досвідом в своїй галузі діяльності. Причому, як відзначається в літературі з прогностики, експерт повинен бути не просто компетентним, а знати „останнє слово” сучасної науки і практики в тих галузях, які є предметом експертизи (див.: [11, с. 62], [13, с. 137]). Проте, притаманність експерту характеристик, що свідчать про його раціональність, відіграє досить часто не меншу роль, ніж компетентність.

Під час формування експертної групи необхідно враховувати і той факт, що, як відмічається в літературі, є два види експертів: 1) універсалісти, які володіють ґрунтовними знаннями і досвідом дослідження різних проблем; 2) вузькі спеціалісти в певній галузі знань (див.: [7, с. 162-163], [6, с. 150], [11, с. 62], [13, с. 137]). Звичайно, оптимальне співвідношення універсалістів та вузьких спеціалістів визначається конкретним об'єктом та практичними потребами прогностичного дослідження. Проте, досить часто, все-таки, перевага надається універсалістам, адже в багатьох випадках важливо, щоб експерт володів глибокими широкомасштабними знаннями, різноплановим інтелектом, що створювало б можливість ефективного виявлення перспективних проблем, їх адекватного комплексного аналізу та оцінки, а також визначення оптимальних шляхів вирішення цих проблем. При цьому дуже важливо, щоб експерти (як універсалісти, так і вузькі спеціалісти) мали здатність до нестандартного мислення, до подолання стереотипів, що сприяло б новому погляду на досліджувану проблему.

Отже, експерт повинен володіти ґрунтовними знаннями і багатим досвідом в галузі, до якої відноситься досліджуваний об'єкт, а також

прогностичними здібностями (тобто вмінням особливого інтуїтивного проникнення в майбутнє, здатністю мислити нестандартно, а не зводити прогноз до прямолінійної екстраполяції теперішнього стану в майбутнє).

З моральної і психологічної точки зору важливими якостями експерта є: 1) щирість у висловленні думок; 2) неупередженість під час розгляду проблеми; 3) здатність експерта протистояти думці авторитетів чи більшості (нонконформізм); 4) самостійність у висловленні думок; 5) вміння відстояти свою точку зору (стійкість поглядів експерта); 6) готовність змінити свою позицію в результаті аналізу додаткової, невідомої раніше експерту, інформації що свідчатиме про продуманість позиції експерта; 7) психологічна налаштованість до співпраці з іншими експертами. Крім того, організатори експертизи, психологи повинні завжди вивчати загальний настрій кожного експерта, виявляти схильність експертів до оптимізму чи песимізму стосовно майбутнього, враховувати вплив на думку експертів таких факторів, як інтереси установи, де працює експерт, групи спеціалістів, з якими він співпрацює, неформальної групи, до якої він належить в межах конкретного прогностичного дослідження, що нерідко впливає на підсвідомість експерта. Доцільно також вивчати психологічну сумісність членів експертної групи.

В практиці прогнозування (як і загалом будь-якого іншого дослідження із залученням експертів) використовуються різноманітні способи та прийоми відбору експертів, які зводяться до чотирьох основних груп методів, а саме: 1) документальний метод; 2) експериментальний метод; 3) методи голосування; 4) метод самооцінки (див.: [6, с. 159-169]). Документальний метод передбачає підбір експертів, виходячи з їх соціально-демографічних характеристик (наукові ступені і вчені звання, стаж роботи в науковій галузі, вік, кількість публікацій або винаходів з досліджуваної тематики, особливо тих, на які здійснюються посилення в науковій літературі тощо). Експериментальний метод використовується в двох таких різновидах, як перевірка ефективності роботи окремих експертів на основі вивчення досвіду

їх роботи в минулому або складання і проведення спеціальних тестів. При застосуванні методів голосування вирішення питання про відповідність кандидата в експерти необхідним вимогам здійснюється певним колективом „виборщиків”, що виступають в якості так званих „зверхекспертів” (наприклад, метод оцінки експертів шляхом проставлення „виборщиками” кожному кандидату балів; „метод виключення”, коли неприйнятні з точки зору „виборщиків”, кандидати викреслюються; метод попарного порівняння всіх кандидатів; метод Кондорсе; метод „снігової грудки”; метод взаємної (перехресної) оцінки потенційних експертів. За методом самооцінки кожен кандидат висловлює свою думку про ступінь своєї обізнаності в тій чи іншій галузі.

На жаль, при підборі експертів для проведення прогностичних досліджень найчастіше послуговуються лише документальним методом з певними елементами методу самооцінки. Інші ж методи якщо й використовуються, то не завжди з дотриманням необхідних вимог або чисто формально. Все це, звичайно, позначається на якості висновків, що даються цими експертами. Крім того, при формуванні експертної групи, як правило, недостатньо враховуються (або взагалі не враховуються) психологічні особливості учасників експертного дослідження, віковий фактор, співвідношення експертів, що володіють універсальними знаннями, і тих, які є вузькими спеціалістами, наявність в групі так званих „зацікавлених” експертів (тих, які зацікавлені в певному результаті дослідження або пов’язані з організацією, що проводить експертизу), приналежність експертів до певних наукових напрямків.

Треба сказати, що в юридичній науці хоча і сформульовані загальні критерії відбору експертів, проте практично не розроблені принципи і методи формування експертних груп. Крім того, іноді і сам відбір експертів проводиться за чисто формальними ознаками, без врахування особливостей конкретного прогностичного дослідження, а також без дотримання вимог, що ставляться до процесу застосування методів відбору експертів.

Не набагато вищим є і рівень проведення самого експертного дослідження, оскільки, як правило, в роботі експертів застосовуються найпростіші, традиційні методи.

В юриспруденції практично немає досвіду проведення експертних оцінок з метою прогностичного дослідження об'єктів державно-правової сфери дійсності. Але й ті експертні дослідження, що проводяться щодо вирішення інших завдань, не відзначаються високим рівнем, адже опираються, як правило, на застосування таких методів, як звичайна дискусія і звичайне разове анонімне опитування, а більш складні, наприклад, метод колективної генерації ідей (так званий „мозковий штурм”) чи дельфійський метод використовуються вкрай рідко.

Звичайно, традиційні методи (особливо, звичайна дискусія) мають певні переваги (наприклад простота використання, змагання між експертами, наявність негайного зворотного зв'язку, певне змагання між експертами, швидке досягнення експертами взаєморозуміння, швидке самонавчання експертів, можливість підкріплення раціональних аргументів емоційним впливом та застосування невербальної комунікації, швидке досягнення експертами взаєморозуміння). Проте, не слід забувати, що сам процес звичайної дискусії є досить тривалим в часі і, як свідчать досвід її проведення, часто малоефективним. Зрештою, цей метод, мабуть, найбільш ефективний, якщо обговорювана проблема добре знайома експертам. Звичайно, простота цього методу сприяє його значному поширенню в соціально-правових дослідженнях, але, пам'ятаючи про його недоліки, в деяких випадках необхідне застосування більш складних методів (методик) або їх гнучке поєднання.

Досить часто не проводиться і належна обробка та інтерпретація результатів експертного дослідження, яка потребує використання цілого комплексу методів, в тому числі і математичних.

Основна мета обробки результатів експертного дослідження полягає в одержанні максимально вільної від впливу випадкових факторів думки

спеціалістів, для чого використовуються такі узагальнюючі статистичні показники, як медіана, кватилі, середньоарифметична величина, середньолінійне та середньоквадратичне відхилення, коефіцієнти варіацій тощо (див., наприклад, [6, с. 187-196], [15, с. 94-118]). За допомогою узагальнюючих показників вивчають ступінь розходження думок експертів, виділяють лідера (експерта, чия думка мінімально відхиляється від середньої) та аутсайдерів (експертів, які висловили особливі думки, що різко розходяться з середньою думкою), встановлюють ступінь конформності того чи іншого експерта, виявляють структуру експертної групи (в тому числі виділяють в межах групи експертів підгруп експертів, які найбільш близькі один до одного), внаслідок чого здійснюється всебічний аналіз думок експертів, визначення факторів, які впливають на позицію експертів, усуваються перешкоди на шляху до одержання достовірного прогностичного експертного висновку та генерується найбільш імовірний прогноз.

Отже, науково обґрунтоване застосування експертних оцінок в процесі юридичного прогнозування вимагає:

- 1) формування дієвої та ефективної інфраструктури експертного прогностичного дослідження (вирішення всіх організаційних питань експертизи, в тому числі, підбору компетентних і неупереджених прогнозистів-організаторів дослідження);

- 2) підбору експертів на основі застосування різних методів відбору експертів (їх коректного поєднання), з дотриманням усіх необхідних вимог, а також з врахуванням всіх факторів, які можуть вплинути на результат експертного прогностичного дослідження.

- 3) оптимізації процедури роботи експертів на основі використання різних варіантів їх опитування чи гнучкого поєднання останніх;

- 4) обробки висловлених експертами думок та інтерпретації результатів експертного дослідження з метою генерації достовірних, точних, надійних, ефективних прогнозів на основі застосування цілого комплексу

методів (розроблених для потреб інших наукових дисциплін), в тому числі й математичних;

5) залучення в процесі юридичного прогнозування фахівців з інших сфер знань та діяльності.

Література:

1. Косолапов В.В. Методология социального прогнозирования.- К.: Вища школа, 1981. – 311 с.
2. Аванесов Г. А. Теория и методология криминологического прогнозирования. – М.: Юридическая литература, 1972. – 334 с.
3. Социология права: Учебное пособие. / Под ред. В. М. Сырых. – М.: Юридический Дом «Юстицинформ», 2001. – 480 с.
4. Козюбра Н. И. Юридическая наука и перспективное прогнозирование. // Методологические проблемы юридической науки. – К.: Наукова думка, 1990. – с. 55-68.
5. Стефанов Н., Яхиел Н., Качаунов С. Управление, моделирование, прогнозирование. / Пер. с болг. – М.: Экономика, 1972. – 143 с.
6. Шляпентох В. Э. Как сегодня изучают завтра (Современные методы социального прогнозирования). – М.: Советская Россия, 1975. – 264 с.
7. Янч Э. Прогнозирование научно-технического прогресса. / Пер. с англ., изд. второе, доп. – М.: Прогресс, 1974. – 586 с.
8. Эйрес Р. Научно-техническое прогнозирование и долгосрочное планирование. / Пер. с англ. – М.: Мир, 1971. – 296 с.
9. Иудин А. А. Применение методов количественного анализа в социально-политических исследованиях и прогнозировании: на примере Пакистана. – М.: Наука, 1984. – 152 с.
10. Бестужев-Лада И. В. Окно в будущее: Современные проблемы социального прогнозирования. – М.: Мысль, 1970. – 269 с.

11. Прогнозирование в социологических исследованиях. Методологические проблемы. / Отв. ред. И. В. Бестужев-Лада. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
12. Ямпольский С. М., Лисичкин В. А. Прогнозирование научно-технического прогресса. Методологические аспекты. – М.: Экономика, 1974. – 207 с.
13. Матвієнко В. Я. Прогностика: Прогнозування соціальних та економічних процесів: Теорія, методика, практика. – К.: Українські пропілеї, 2000.– 484 с.
14. Мазур В. Н., Мокляк Н. Н., Рутковский Б. А. Основные направления исследования в области социального прогнозирования. // Вопросы прогнозирования общественных явлений. – К.: Наукова думка, 1978. – с. 7-28.
15. Саркисян С. А., Голованов Л. В. Прогнозирование развития больших систем. – М.: Статистика, 1975. – 192 с.